

ПРАВО ПЕРШОЇ НОЧІ? ВІДКРИТИЙ ДОСТУП!

Ірина Кучма

(Міжнародний фонд «Відродження», Україна)

Матеріали перекладені українською і публікуються за джерелом:

Кучма И. Право первой ночи? Открытый доступ! / Ирина Кучма // Зеркало Недели. – 2004. - № 11 (486). - Суббота, 20-26 марта.

Відкритий доступ до результатів наукових досліджень – одна з п'яти найважливіших наукових подій 2003 року за версіями The Scientist та Nature, один з семи наукових проривів 2003-го, якому слід приділити максимум уваги в 2004 році (Science Magazine), нарешті, одна з десяти найгучніших подій року (The Wall Street Journal). Відкритий доступ – безкоштовний доступ читачів до онлайн-ових наукових публікацій з правом читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, шукати, посилатися на повнотекстові статті, індексувати і тому подібне. Тобто використовувати з будь-якою законною метою без фінансових, юридичних або технічних перешкод. Відкритий доступ – сучасна практика наукової комунікації для тих, хто зламав старі принципи наукового спілкування останніх чотирьох сотень років і вийшов за межі традиційного наукового журналу зразка Le Journal des Savants або Philosophical Transactions of the Royal Society of London 1665 року видання.

Сьогодні налічується від двадцяти чотирьох до сорока тисяч наукових журналів, залежно від того, до якого типу видань відносяться. Візьмемо цифру Стівена Гарнада – двадцять чотири тисячі, – що означає близько 2 млн. 500 тис. відрецензованих статей на рік, в яких вчені ери Гуттенберга прагнуть поділитися результатами своїх досліджень і засвідчити авторство своєї наукової праці. Йдеться саме про якісні дослідження, які витримали незалежне рецензування, і про збережені наукові результати, оскільки бібліотеки поклопоталися про їх архівацію для нащадків. Звична і загальноприйнята модель, перевірена часом. Ось якби тільки не стійка залежність від підписувачів, які, власне, і покривають вартість рецензування наукових статей і видання журналів в паперову епоху.

Абсолютно вочевидь, що жоден науковий інститут не може дозволити собі підписку всіх двадцяти чотирьох тисяч журналів ні в друкарському, ні в електронному вигляді. Правда, електронна періодика пропонується в пакетах, де вже містяться «найкращі» і «найвпливовіші» видання, але ці пакети повільно оновлюються і включають порівняно мало гуманітарних журналів. Інший недолік нашої традиційної моделі – вартість підписки. За даними Асоціації дослідницьких бібліотек (ARL), вартість підписки наукових журналів з 1986-го по 2002 рік зросла на 227%. За цей же період споживчі товари подорожчали

лише на 64%. За лютневими даними The Bookseller, британські бібліотеки вперше витратили на наукову і технічну періодику більше засобів, ніж на книги – вартість підписки журналів в 2003 році підвищилася на 23% в порівнянні з 2001 роком, а вартість книг – лише на 2,9%. Тринадцять ведучих і найбільш щедро фінансованих американських дослідницьких бібліотек підписуються лише на сімдесят з сотні найбільш цитованих журналів (цей перелік не враховує медичних дисциплін, оскільки вузи, при яких працюють ці бібліотеки, не мають медичних факультетів). Таким чином, проблеми доступу до наукової періодики непокоять не лише нас з вами. І в «мережеву» епоху, так само, як і в паперову, науковий потенціал двох мільйонів п'ятисот статей в рік використовується лише частково.

Із-за мовних, інституційних і фінансових бар'єрів в переліку авторів цих журналів українських прізвищ практично немає. Навіть якщо наших і видають, то із-за локальної специфіки публікації залишаються фактично непомітними для західних учених. І абсолютно непомітними для українських колег, що не мають доступу до цих світових журналів. Наші вчені стоять в чергах на публікацію у вітчизняних виданнях або збірках, накладі яких, як правило, не перевищують двохсот екземплярів, а система поширення так і залишається загадкою.

Сьогодні існує близько тисячі електронних наукових журналів відкритого доступу, що складає п'ять відсотків від вже згаданих двох мільйонів п'ятисот тисяч статей в рік (всі ці видання вказані в директорії журналів відкритого доступу: www.doaj.org). Для читачів вони безкоштовні, вартість рецензування і публікації оплачує науковий інститут, в якому працює автор, або самі автори. Для авторів останніх двадцяти трьох тисяч журналів, які піклуються про читачку аудиторію, розроблені механізми архівації повних текстів публікацій у відкритому інтернет-доступі на сайтах наукових інститутів або в тематичних архівах. Над деякими, правда, до цих пір тяжіє правило Франца Інгельфінгера, колишнього редактора The New England Journal of Medicine, який відстоював виняткове право першої публікації в журналах. Але, врешті-решт, адже відійшло в минуле право першої ночі, і так же, з часом, повинно відмерти і це. Такі впливові видання, як Nature і The British Medical Journal, вже дозволили своїм авторам архівувати статті

на сайтах своїх наукових інститутів в режимі відкритого доступу.

В епоху мережі у нас з'явилася хороша можливість заощадити на виданні і поширенні паперових примірників і доповнити традиційні журнали як засіб наукової комунікації інституційними або тематичними архівами. Якщо функції журналів - це реєстрація авторства, сертифікація якості дослідження (шляхом незалежного рецензування), наукове спілкування і збереження результатів досліджень, то інституційні архіви можуть виконувати як мінімум три з цих чотирьох функцій – реєстрація, наукове спілкування і збереження-архівация. Зараз налічується близько 250 архівів з більш ніж трьома мільйонами одиниць інформації, де окрім виданих статей архівуються і ще ненадруковані, бакалаврські і магістерські дипломи, докторські дисертації і тому подібне. Подібні наукові цифрові колекції дозволяють оперативно працювати зі всіляким цифровим контентом, швидко готувати он-лайнні учбові матеріали, електронні журнали і книги.

Інститути виграють завдяки політиці систематичного збереження інформації, учені відчують потужніший вплив їх досліджень завдяки розширенню доступу до них. Під результатами досліджень маються на увазі як видані тексти, до яких мають безперешкодний доступ останні учені і наукові інститути для подальшого використання, так і просування по рівнях наукової кар'єри, підвищення зарплати, зростання впливу наукових досліджень, наукової продуктивності і престижу вченого і науково-дослідного інституту.

За даними Грега Шварца відносно *Astrophysical Journal*, 72% статей, що розміщуються у відкритому інтернет-доступі (переважно у фізичному архіві ArXiv), цитуються удвічі частіше, ніж останні 28% статей, доступні лише підписувачам журналу. Пітер Субер на підставі звіту найбільшого видавця наукових журналів Reed Elsevier підрахував, що середня кількість «завантажень» статей в ScienceDirect за останній рік складає 28, тоді як для журналу відкритого доступу BioMedCentral ця кількість досягає 2500. Таким чином, статті, надруковані в режимі відкритого доступу, використовуються в 89 разів частіше в біомедичних дисциплінах і в 35 разів частіше у фізичних. Серед інших переваг отримуюмо: широкий і визначуваний доступ читачів, легкість пошуку потрібних текстів, потужну читачку аудиторію, інтеграцію в глобальні наукові бази даних, зменшення наукової ізоляції і нові можливості для спільних наукових проєктів.

Переваги відкритого доступу відчули і організації, що фінансують світові наукові дослідження (The Howard Hughes Medical Institute, The Wellcome Trust, державні установи Австралії, Великобританії, Голландії, Греції, Індії, Італії, Канади, Норвегії, Німеччини, Угорщини, Фран-

ції). На розгляді в Конгресі США лежить «Білль Сабо» про відкритий доступ до досліджень, що фінансуються з федеральних бюджетів. Адже при всій важливості фінансування досліджень, не менше важливий максимально розповсюдити їх результати. Йдеться не про якийсь абстрактний прилюдний продукт, а про можливість зробити наукову літературу кориснішою і про дійсну ефективність інвестицій в наукові дослідження. Тому політична підтримка відкритого доступу до результатів наукових досліджень проголошена в міжнародних політичних заявах, відкритих до приєднання (Будапештська ініціатива по відкритому доступу, Bethesda Statement про видавництво в режимі відкритого доступу, Заява Wellcome Trust про підтримку видавництва в режимі відкритого доступу, Берлінська декларація про відкритий доступ до знань у сфері природних і гуманітарних наук, Завершальне комюніке зустрічі комітету OECD по науковій і технічній політиці на рівні кабінетів міністрів «Наука, технології і інновації в XXI столітті» про відкритість наукових даних, декларація Міжнародної бібліотечної федерації (IFLA) «Відкритий доступ до наукової літератури і дослідницької документації», декларація «Принципів побудови інформаційного суспільства: глобальний виклик в новому тисячолітті» світового саміту за інформаційним суспільством про відкритий доступ до наукових публікацій. Підтримка відкритого доступу асоціацією наукових і професійних видавців (ALPSP) і тому подібне.

Відлагоджена і технічна сторона справи: сучасний науковий процес вже не сприймається без комп'ютерів і Інтернету, розроблені зручні безперешкодні технологічні тематичні для кросу платформи для пошуку наукових результатів, стандарти обміну даними (Ініціатива відкритих архівів), безкоштовне програмне забезпечення з відкритим кодом для створення електронних журналів, інституційних або дисциплінарних архівів. Співтовариства учених, що практикують нові моделі наукової комунікації, із задоволенням діляться своїм досвідом. Розроблені механізми захисту авторських прав і інтелектуальної власності на продукцію в прилюдних доменах (Creative Commons). Існують посібники із створення електронних журналів відкритого доступу або трансформації підписних електронних журналів в журнали відкритого доступу, по створенню інституційних архівів. З нашого боку потрібна лише добра воля та бажання змінити сталий за три сторіччя стан речей.

Ми звикли до акселерації в повсякденному житті, але не використовуємо її переваги в процесі обміну знаннями. Нам відомо, що друкарську літературу дорого купувати, зберігати і в ній складно шукати потрібні нам цитати. Чим більше її стає, тим складніше і дорожче стають ці процеси. З іншого боку, ми звиклися безкоштовно ко-

ристуватися мережевою літературою, при створенні якої фінансові і людські ресурси розподіляються між багатьма учасниками. Ми користуємося ефективнішими засобами мережевого пошуку, сортування, індексування і фільтрування інформації. Ми читаємо новини в Інтернеті, перепишуємося по електронній пошті, поздоровляємо один одного електронними листівками. Інтернет стає частиною нашого побуту, але чомусь не частиною наукового спілкування, хоча створювався WWW, власне, саме для цього.

Ми змирилися з тим, що нам недоступна більшість впливових західних журналів і індекс цитування, і переживаємо власну унікальність в цій трагедії. Але ж ми знаємо, що науковий індекс цитування (SCI) враховує максимум 8500 з 24000 видаваних журналів, причому відсоток гуманітарних журналів зі всіх предметів тут найнижчий. Його розробники свідчать, що він не є безпосереднім визначником якості досліджень, залежить від тематики, типу і розміру журналу, недостатньо оперативний, дорогий, фактично не є автоматизованим. 25 лютого ISI Web of Science і NEC пообіцяли створити частково відкритий мережевий індекс цитування, в який повинні попасти 80% відрецензованих статей, а також дослідження, що існують в мережі, журнали і архіви відкритого доступу, ще не надруковані статті, матеріали конференцій, технічні звіти і тому подібне. Але паралельно реалізується ширша ініціатива, всі дані якої будуть в режимі відкритого доступу – Індекс цитування досліджень відкритого доступу, – в основі якого система Citebase Тіма Броуді, що діє, знахідки Джона Кляйнерга і Массачусетської лабораторії пошуку знань.

Якщо нас непокоїть проблема наукової комунікації, то виникає низка логічних запитань. Чом би нашим університетам і науководослідним інститутам не ввести політику розміщення в режимі відкритого доступу результатів

наукових досліджень? Чом би факультетам, департаментам, кафедрам і відділам не створити відкриті інтернет-архіви? Чом би університетським бібліотекам не архівувати результати досліджень в цифрових бібліотеках? Чом би вченим не публікувати свої тексти в існуючих журналах відкритого доступу або створити нові, чом би не архівувати свої тексти в інституційних або тематичних архівах – ми ж звикли зберігати ці тексти на своїх домашніх або робочих комп'ютерах? Чом би організаціям, що фінансують наукові дослідження, не зробити відкритий доступ до результатів наукових досліджень умовою фінансування цих досліджень і при ухваленні рішень орієнтуватися на он-лайн CV учених із застосуванням повні тексти їх публікацій? Чом би академічним видавцям не спробувати поекспериментувати з електронними журналами і книгами у відкритому доступі? Ці кроки роблять не лише наші західні, але й індійські, китайські, бразильські колеги. Якщо ж для нас все це звучить утопічно-фантастично, то, можливо, не варто продовжувати називати себе ученими, вкладаючи в це слово такий же зміст, як і наші зарубіжні колеги?..

І на закінчення чергова здорова і успішна історія. Керівництво Oxford University Press, одного з щонайпотужніших академічних видавництв, в якому щорік видається більше 4500 нових книг і 180 наукових журналів, запропонувало авторам Nucleic Acids Research нетрадиційний вибір – продовжувати видаватися в традиційному електронному журналі, поширюваному по підписці, або почати друкуватися в журналі відкритого доступу, заплативши за таку публікацію. І що ж ви думаєте, якими були результати вибору? Дев'яносто відсотків авторів погодилися на публікації в режимі відкритого доступу. Здається, досить вдалий приклад для успадкування.